

УДК 316.346.32: 316.654
DOI: 10.60022/1(1)-1MHD

Беленок Олексій Андрійович

науковий співробітник відділу соціальних структур
Інститут соціології НАН України, Україна

Belenok Olexsii

Researcher of the Department of Social Structures,
Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine
ORCID: 0000-0002-3938-1221

Мацко-Демиденко Ірина Вікторівна

кандидат соціологічних наук, науковий співробітник
відділу соціології культури та масової комунікації
Інститут соціології НАН України, Україна

Matsko-Demydenko Iryna

Candidate of Sociological Sciences, Researcher of the
Department of Sociology of Culture and Mass communication
Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine
ORCID: 0000-0001-9326-1696

МОЛОДЬ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ВІЙНИ: ГРОМАДСЬКА ДУМКА, ОЧІКУВАННЯ, ПОВЕДІНКА

Анотація. Молодь у XXI ст. справедливо розглядається як стратегічний ресурс будь-якої країни. Саме молодь творитиме майбутнє України, активно впливаючи на політичні, економічні, соціокультурні процеси в суспільстві. Історично саме вікові/поколінські спільноти в Україні завжди мали велике значення для розуміння суспільних процесів і були первинною формою самоідентифікації особистості.

Мета статті полягає в аналізі сприйняття матеріально-економічного становища, дослідженні соціальних орієнтацій, почуттів, очікувань та окремих поведінкових реакцій сучасної української молоді в надзвичайних умовах війни. Емпіричну базу статті складають результати соціологічних опитувань, що проводились соціологічною службою Центру Разумкова у серпні 2022 р., у грудні 2022 р. та у лютому-березні 2023 р.

Аналіз спільного та відмінного в спектрі думок, орієнтацій, установок, що притаманні представникам різних вікових груп сучасної України, свідчить як про їхню єдність за певними позиціями, так, що фіксувалося частіше, і про суттєві вікові розбіжності, особливо виразні при порівнянні крайніх вікових груп – молоді та літніх людей.

Більшість молодих українців відчуває надію щодо власного майбутнього (59,2%) і майбутнього України (61,1%), велика кількість – почуття оптимізму (43,4% і 47% відповідно). З віком у респондентів дістають більшого поширення негативно забарвлені соціальні почуття щодо майбутнього – свого та країни (страх, тривога і т. ін.). Критичне переосмислення досвіду нашої новітньої історії (як позитивного, так і негативного) здатне надати суттєвих поштовхів якісно іншому, проривному етапу розвитку України.

Ключові слова: вікові групи, молодь, покоління Незалежності, війна, громадська думка.

THE YOUTH OF UKRAINE DURING THE WAR: PUBLIC OPINION, EXPECTATIONS, BEHAVIOR

Abstract. Youth in the XXI century rightly considered as a strategic resource of any country. It is the youth who will create the future of Ukraine, actively influencing the political, economic, socio-cultural processes in society. The emergence of a new understanding of life, one's place in it, new views, norms and values inherent to millennials, was repeatedly advertised by means of public opinion research. Historically, age/generational communities in Ukraine have always been of great importance for understanding social processes and were the primary form of self-identification of an individual.

The purpose of the article is to analyze the perception of the material and economic situation, the study of social orientations, feelings, expectations and individual behavioral reactions of modern Ukrainian youth in the extraordinary conditions of the war.

The empirical basis of the article is the results of sociological surveys conducted by the sociological service of the Razumkov Center in August 2022, December 2022, and February-March 2023.

The analysis of the common and different in the spectrum of opinions, orientations, and attitudes inherent in the

representatives of different age groups of modern Ukraine testifies both to their unity in certain positions, which was recorded more often, and to significant age differences, which are especially pronounced when comparing the extreme age groups - young and old people.

Belief in the victory of Ukraine in the war for independence is consensual for representatives of all age groups of the population, and certain misunderstandings between young and old should be extinguished by the state, centers of civil society, and the media by creating an «atmosphere» of dialogue, tolerance and respect for different opinions and points of view in society vision.

The majority of young Ukrainians feel hopeful about their own future (59.2%) and the future of Ukraine (61.1%), a large number feel optimistic (43.4% and 47%, respectively). As respondents age, negatively colored social feelings about the future - their own and the country's future (fear, anxiety, etc.) become more widespread. A critical reinterpretation of the experience of our recent history (both positive and negative) is capable of providing significant impetus to a qualitatively different, breakthrough stage of Ukraine's development.

Keywords: age groups, youth, Independence generation, war, public opinion.

Постановка проблеми. Молодь у ХХІ ст. справедливо розглядається як стратегічний ресурс будь-якої країни. Саме молодь творитиме майбутнє України, активно впливаючи на політичні, економічні, соціокультурні процеси в суспільстві. Сучасна українська молодь – покоління 18–30-річних громадян (інші назви – ровесники незалежності, міленіали, цифрове покоління), які народилися у 1990-х роках та на початку «нульових» років, пройшли первинну соціалізацію разом зі стрімким розвитком комп'ютерних технологій, експоненціальним поширенням інтернету та появою різноманітних гаджетів. За способом світосприйняття, характером та інтенсивністю комунікацій, стилем життя представники цього покоління кардинально відрізняються від своїх попередників. Сучасна молодь проходила стадію свого особистісного формування вже після проголошення незалежної України – її представники пішли до школи, коли ліберальні економічні цінності системно впроваджувалися у тканину суспільних відносин. А активна вторинна соціалізація цієї вікової когорти проходила, до того ж, в умовах російської військової агресії, починаючи з 2014 р.

Поява нового розуміння життя, свого місця в ньому, нових поглядів, норм та цінностей, що притаманні міленіалам, неодноразово фіксувалася засобами дослідження громадської думки. Громадська думка як соціально-психологічний феномен масової свідомості являє собою оціночний стан масової свідомості і визначається як загальне у сукупності думок щодо актуальних, проблемних явищ соціальної дійсності. Це загальне породжується спільністю умов матеріального і духовного життя певних соціальних груп. Спираючись на це визначення, з наукової точки зору більш коректно розглядати не лише узагальнену громадську думку, а думки, погляди представників окремих соціальних груп, окремих категорій населення, тому що ці думки можуть бути дуже різними навіть щодо однієї і тієї проблеми.

Історично саме вікові/поколінські спільноти в Україні завжди мали велике значення для розуміння суспільних процесів і були первинною формою самоідентифікації особистості. Покоління – це не лише статистичні групи, а вікові когорти, внутрішній світ яких сформований одними і тими ж історичними подіями, які їхні учасники пережили, знаходячись у близькому віці, з аналогічним досвідом, що трансформується мірою переходу від однієї життєвої стадії до іншої. «Події здатні звести вікову когорту в статус покоління, сконструювати ідентичність («ми», спільні способи відчувати, думати, діяти) і, майже одночасно, диференціювати ровесників, встановити відмінності та дистанції» [1, с.33]. На ґрунті цього підходу актуальним вбачається аналіз деяких важливих характеристик умовних поколінь «дітей», «батьків» та «дідів», що складають вікову стратифікацію сучасного українського суспільства під час війни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тенденції, протиріччя та результати трансформації українського суспільства регулярно ставали об'єктом аналізу вітчизняних соціологів (Є. Головаха, А. Ручка, В. Городяненко, М. Шульга, С. Макеєв, І. Попова, В. Бакіров, С. Катаєв та ін.).

Розробка теоретичних та методологічних передумов вивчення громадської думки, відповідного методичного інструментарію належить, зокрема, В. Осовському, В. Полтораку, В. Паніотто, М. Чурилову та ін.

Значний внесок у розвиток теоретичного осмислення покоління як соціологічної категорії належить К. Мангейму. Проблеми поколінь плідно вивчали С. Ейзенштадт, Д. Берто, А. Інкелес, Н. Хоув, У. Штраус та ін.

Поколінський аналіз застосований у працях українських соціологів Н. Соболевої, С. Оксамитної, Л. Малиш, А. Свиначенка, Л. Кожекіної та ін. Спосіб та стиль життя сучасної української молоді-ровесників незалежності, її суспільні настрої та очікування були предметом численних досліджень у вітчизняній науці (О. Злобіна, О. Балакірева, О. Гарнець, Л. Сокур'янська, Н. Коваліско, О. Іваненко, В. Смакота та ін.).

Характер відображення у молодіжній свідомості такого соціетального зламу як війна нині дістає ґрунтового вивчення у дослідженнях О. Антиповича, В. Духневича, Г. Зеленько, М. Міщенко, В. Паніотто, М. Ткалич та ін.

Мета статті полягає в аналізі сприйняття матеріально-економічного становища, дослідженні соціальних орієнтацій, почуттів, очікувань та окремих поведінкових реакцій сучасної української молоді в надзвичайних умовах війни. Отримання такого ескізного соціального портрету ровесників незалежності (та

більш деталізованого – у майбутньому) сприятиме підвищенню ефективності державної молодіжної політики, швидкій відбудові післявоєнної України.

Емпіричну базу статті складають результати соціологічних опитувань, що проводились соціологічною службою Центру Разумкова у серпні 2022 р. (далі скорочено – опитування №1), у грудні 2022 р. (далі – опитування № 2) та у лютому-березні 2023 р. (опитування № 3). Опитування методом face-to-face проводилися на тих територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії. Опитування проводилися за стратифікованою багатоступеневою вибіркою із застосуванням випадкового відбору на перших етапах формування вибірки та квотного методу відбору респондентів на заключному етапі (коли здійснювався відбір респондентів за статеві-віковими квотами). Структура вибіркової сукупності відтворює демографічну структуру дорослого населення територій, на яких проводилося опитування, станом на початок 2022 р. (за віком, статтю, типом населення). Було опитано по 2020 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

Для аналізу емпіричних даних нами використаний стандартний поділ масивів опитаних на 3 вікові групи: 1) 18-30-річних («молодь»); 2) 31-59-річних («батьки», середні покоління); 3) респондентів у віці 60+ років («діди», старші покоління) – в опитуванні №1, а також на 5 вікових когорт: 1) 18-29-річних; 2) 30-39-річних; 3) 40-49-річних; 4) 50-59-річних; 5) респондентів у віці 60 років і старших – в опитуваннях № 2 і № 3.

Серед молоді (опитування № 3) за соціальним статусом зафіксовано 22,2% учнів/студентів, 18,8% кваліфікованих робітників, 13,4% спеціалістів гуманітарного профілю (в т.ч. економістів, юристів, фахівців в галузі освіти, мистецтва, охорони здоров'я тощо), 8,4% домогосподарок, 7,8% некваліфікованих робітників, 5,9% непрацевдатних (у т.ч. інвалідів), 5% службовців, 4,7% підприємців, 4,7% спеціалістів технічного профілю, 3,4% військовослужбовців, службовців СБУ, МВС, 1,3% офіційно зареєстрованих безробітних, 0,9% спеціалістів з природничих наук, 0,9% пенсіонерів, 0,6% керівників підрозділу підприємства, 0,6% непрацюючих (але не зареєстрованих як безробітних), 0,3% робітників сільського господарства, КСП. Серед молоді не зафіксований жоден керівник підприємства (установи), жодний фермер, орендар. Решта респондентів, відповідаючи на запитання про соціальний статус, обрали варіант «інше».

Виклад основного матеріалу. 3 лютого 2022 р. українське суспільство знаходиться в стані надзвичайного психологічного напруження. Дні та місяці, що минули після повномасштабного вторгнення РФ в Україну, докорінно змінили життя кожного українця, переформатували звичну картину світу мільйонів людей. Нові реалії змушують відмовлятися від усталених схем поведінки, запускають у дію резерви людського потенціалу, що раніше знаходилися у «сплячому» стані. «Українське суспільство трансформувалось у потужний соціальний організм адаптації та спротиву російській воєнній агресії» [2, с. 27]. Дослідження довели, що війна так чи інакше торкнулася життя майже кожної родини. Лише 7,6% молоді відповіли (опитування № 3), що війна ніяк не торкнулася їхньої родини. Опитування № 2 виявило, що до ЗСУ, Нацгвардії були мобілізовані 2% молодих респондентів, ще 3,4% добровільно пішли до армії. У 24,5% молоді був мобілізований до ЗСУ, Нацгвардії хтось з родичів, у 20% – їхній родич добровільно пішов боронити Україну. Допомагають (волонтерять) для Сил оборони країни 65,3% молоді, в т.ч. 13,8% – фізично, 31,8% – фінансово, 19,7% – і фізично, і фінансово; планують долучитися до фізичної волонтерської допомоги – армії/ТрО/тимчасово переміщеним особам – 5,4%, до фінансової волонтерської допомоги – 7,0%, до фізичної і фінансової волонтерської допомоги – 5,1% (загалом – 17,5% опитаної молоді), не залучені до волонтерства та не планують долучатися – лише 11,5% молодих респондентів, решта вагалися з відповіддю. «Особливістю всіх сучасних волонтерських спільнот є те, що взаємодія і комунікація більшою мірою відбувається через онлайн мережі. Це нівелює географічні обмеження на участь у спільнотах... До волонтерських спільнот різного напрямку належать багато українців, що живуть за межами країни, але активно долучаються до процесів, що тут відбуваються. І волонтерські спільноти для них стають вікном у таку можливість» [3, с.155].

Більшість респондентів (52,4%) зізналися, що потерпають через відключення електроенергії, води, опалення (48% представників покоління молоді, 51,9% – середнього та 56,1% – старшого покоління), 20,9% – що значно знизилися доходи сім'ї (18,6% – 20,7% – 22,5% відповідно), 20,3% – що виїхав(ла) за кордон родич (родичка) (21,1% – 19,8% – 20,8 відповідно), 16,7% – що вимушені були розлучитися з рідними (14,7% – 16% – 19,4%), 16% – що їхні родичі переїхали в інший населений пункт/регіон (16,1% – 15,6% – 17%) (опитування № 2).

Втратили роботу під час війни лише 5,7% респондентів (5,1% – 7,4% – 2,9%), втратив роботу родич (родичі) у 8% респондентів (6,8% – 8,7% – 7,5%), втратили цінне майно 1,9% респондентів (1,4% – 1,9% – 2,2%), втратив цінне майно родич (родичка) – 3,5% (3,9% – 3,7% – 2,7%), втратили житло 0,8% респондентів (0 – 0,9% – 1,2%), втратив житло родич (родичка) – 3,5% (3,9% – 3,7% – 3,7%) (опитування № 2).

До трійки найбільш поширених безпекових загроз, які актуальні для держави у найближчі місяці, на думку молоді (опитування № 2) увійшли: 1) загострення політичного протистояння всередині країни (91,5%); 2) відключення електропостачання, теплопостачання через російські обстріли (65,1%); 3) масові обстріли українських міст (64,8%). Прикметно також, що більшість молодих українців (58,6%) до таких загроз відносить

ризик нового наступу російських військ. Про гіпотетичну ядерну атаку з боку РФ йдеться у відповідях 27,9% молодих респондентів. Далі по мірі зменшення поширеності у молодіжному середовищі йдуть такі загрози як припинення військової підтримки України з боку Заходу (26,5%), різке зростання цін на необхідні товари (26,2%) (до речі, такий варіант загрози хвилює 30,7% представників середньої та 35% старшої вікової групи); припинення економічної підтримки з боку Заходу (14,9%), дефіцит продовольства, ліків, інших найважливіших товарів для життя (13,5%) (для порівняння: цей вид загрози відмітили в анкетах 20,3% представників середнього та 21,6% старшого покоління). Водночас лише 8,2% молодих громадян України вказали в зазначеному контексті на забруднення довкілля, 7,6% – на поширення небезпечних хвороб, епідемії, 5,9% – на спроби влади обмежити права і свободи громадян.

Аналізуючи, які проблеми є чи будуть актуальними для їхньої родини найближчим часом (опитування № 2), більшість респондентів (56,3%), незалежно від віку назвала серед таких російські обстріли (у т.ч. 56,9% молоді, 56,5% покоління «батьків» та 55,7% – покоління «дітів»). Відносна більшість респондентів (45,8%) вказала у зазначеному контексті на падіння чи втрату основних доходів (у т.ч. 43,1% молоді, 50,1% представників середнього та 39,5% – старшого покоління).

Далі серед актуальних проблем йдуть: хвороба – 18,5% (серед вікових груп: 12,1%, 15,3%, 28,3% відповідно), загроза втратити житло (в т.ч. через обстріли) – 18,2% (18,9% – 17,2% – 19,6%), недоступність якісного належного лікування чи медичної допомоги – 17,1% (11% – 12,9% – 28,5% відповідно), втрата роботи, бізнесу – 16,6% (19,2% – 20,1% – 8,6%), голод – 9,6% (8,5% – 8,7% – 12%), корумпованість чиновників, посадових осіб – 9,5% (8,2% – 9,9% – 9,6%), погіршення умов на робочому місці – 8,8% (8,7% – 10,9% – 5%), необхідність виїхати з країни – 8,6% (10,4% – 9,2% – 6,3%), неможливість знайти роботу – 8,3% (11,3% – 9,8% – 3,8%).

Незначну актуальність набрали у відповідях респондентів зростання злочинності – 5,1% (7% – 4,6% – 4,6%), необхідність знайти житло – 3,1% (2,3% – 3,2% – 3,3% відповідно). 7% громадян України висловились, що жодна з перерахованих проблем не є актуальною (9% – 6,4% – 7%).

Якщо говорити про оцінку молоддю стану свого житла (опитування № 3), то треба зауважити, що у 88,5% респондентів воно після 24.02.22 не постраждало. Лише у 0,9% молодих українців воно було повністю зруйноване внаслідок бойових дій, у 5% – постраждало, але може бути відновлене (відремонтоване), 0,6% не знають, чи постраждало їхнє житло чи якою мірою постраждало. У 4% молоді не було власного житла, 1,9% – відмовилися відповідати.

Опитування № 3 виявило, що молоді люди стикалися із певними проблемами у медичній сфері після 24.02.22р. 40,2% юнаків та дівчат скаржилися на значне подорожчання необхідних ліків, 17,7% – на неможливість купити необхідні ліки через їх відсутність; 17,4% – на зниження якості або неможливість отримати медичні послуги через повітряні тривоги або відключення електроенергії; 14,6% – на неможливість зв'язатись з лікарем або викликати «швидку допомогу» через проблеми зі зв'язком; 11,5% – на скасування прийому лікаря або операції через повітряну тривогу або відключення електроенергії; 8,4% – на те, що їх сімейний лікар виїхав за кордон або до іншого регіону України; 8,4% – на те, що не змогли отримати певні медпослуги через військові дії або воєнний стан; 8,1% – на те, що лікар-спеціаліст, до якого треба було звернутися, виїхав за кордон або до іншого регіону; 2,5% – на пошкодження або руйнацію медзакладу, до якого треба було звернутися.

До українських медиків після 24.02.22р. зверталось 40,4% молодих людей, не зверталися, оскільки не було потреби – 54%, не зверталися, оскільки не було можливості – 5% (для порівняння: відповідні показники серед групи у віці 60+: 64,4%, 26,5%, 9,1%).

Окремий блок запитань опитування № 3 був присвячений міграційній активності населення України в умовах війни. Виявилось, що 1,2% молоді полишили місце свого проживання ще після 2014 р. через бойові дії на Донбасі або окупацію Криму, 3,1% молодих українців зізналися, що якийсь час жили на окупованій російськими військами території, 16,5% – що якийсь час жили на території бойових дій або на території, що піддавалася артилерійським обстрілам, 14% – що під час війни були вимушені полишити місце свого проживання і переїхати в інше місце в межах України, 9,6% – під час війни були вимушені полишити місце свого проживання і деякий час жили за кордоном; 14% – після вимушеної міграції повернулися додому. На думку Н.Коваліско, «важливим завданням нашої влади у повоєнний час має стати розроблення ефективної короткострокової й довгострокової соціальної політики щодо міграційних процесів, яка, зокрема, передбачатиме дієві заходи держави та місцевих громад, спрямовані на якомога скоріше повернення українських мігрантів/емігрантів у рідні домівки» [4, с.184].

На міграційні плани громадян, продуктивність їхньої праці, соціальну мобільність, відчуття соціального благополуччя та успішності в суспільстві впливає здобута ними освіта. За даними дослідження (опитування № 3), майже половина української молоді (47,2%) має вищу або незакінчену вищу освіту, 38,2% – середню спеціальну, 14% – середню, 0,6% – незакінчену середню освіту. «Громадяни з високим освітнім рівнем мають не тільки кращі умови працевлаштування, а й більш широкі можливості для додаткового навчання, більш здійсненні перспективи просування в професійній сфері і, що закономірно – більш високу задоволеність своєю роботою, яка частіше відповідає їх професійному рівню. Отже, високий рівень освіти певною мірою сприяє розкриттю людського потенціалу в трудовій сфері і повноцінної участі в економічному житті суспільства» [5, с.

97]. Згідно з програмою розвитку ООН, жодна країна не може здійснити структурних перетворень в економіці без підвищення базової освіченості населення.

Молоді респонденти (опитування № 3) оцінили стан економіки України у наступний спосіб: 12,6% вважає, що вона дуже погана, 38,7% – досить погана, 41% – що вона не погана і не добра, 6,8% – що вона добра і 1% – дуже добра. Отже, маємо безумовне переважання негативних оцінок економіки України в очах її молодих громадян над позитивними (51,3% і 7,8% відповідно) при значній кількості індивідуальних оцінок. Цікаво, що з віком респондентів кількість негативних оцінок зростає: 52,8% серед 30 – 39-річних, 58% – серед 40 – 49-річних, 58,9% – серед 50 – 59-річних, 62,5% – серед респондентів у віці 60+. «Приймаючи виклики сьогодення, українське суспільство прагне модернізуватися на інноваційній основі, аби набуті прискорення, характерного для глобального світового поступу. Але широке коло проблем України пов'язане з тим, що країна потрапила в ситуацію економіки виживання, яка суперечить економіці розвитку» – йдеться в ювілейному науковому виданні, підготовленому аналітиками Центру Разумкова до 30-річчя незалежності України [6, с.53].

Рівень добробуту власної родини респонденти з усіх вікових груп оцінюють дещо краще, ніж економічне становище країни (опитування № 3). Вважає, що він дуже поганий лише 6,1% молоді, що досить поганий – 24,4% (сумарно – 30,5% негативних оцінок), «не поганий й не добрий» – 51,9%, добрий – 16,3%, дуже добрий – 1,3% (сумарно – 17,6% позитивних оцінок). З віком кількість позитивних оцінок добробуту родини дещо зменшується: 14,4% серед 30 – 39-річних, 13,4% – серед 40 – 49-річних, 10,7% – серед 50 – 59-річних, 8,6% – серед респондентів у віці 60+ років.

Кількість негативних оцінок добробуту своєї родини перевищує відповідні молодіжні показники у групах респондентів 40 – 49 років (36,3%), 50 – 59 років (35,2%) і особливо у найстаршій віковій групі 60+ (47%). Єдина вікова група, в якій кількість відповідних негативних оцінок менша за показники молоді – це респонденти у віці 30 – 39 років (25,7%).

Дослідження (опитування № 3) засвідчило, що основна частина молоді живе за винагороду від постійної роботи (41,3%), а також за рахунок доходів іншого члена (членів) сім'ї (22,7%). На те, що основним джерелом засобів існування є тимчасова робота (підробітки), вказує 10,9% молодих респондентів, студентська стипендія – 6,8%, матеріальна допомога з різних джерел – 5,3%, доходи від бізнесу – 4%, попередні грошові заощадження – 2,2%, інші джерела – 1,6%, пенсія – 1,2% (4% респондентів вагалися з відповіддю).

Ситуація з отриманням молодими респондентами (чи їхніми родинами) гуманітарної допомоги з початку війни від будь-яких організацій, установ виглядає так: отримували 1 раз – 11,5%, отримували неодноразово – 18,7% (30,2% сумарно), не отримували – 64,2%, решта (5,6%) не пам'ятала чи відмовилась відповідати.

Зміни, що відбулися в режимі роботи після 24.02.22р. у представників різних вікових когорт вбачаються з даних табл. 1 (опитування № 3). Третина молоді не зазнала ніяких змін в існуючій роботі, 29,2% до того ж як не мала роботи до війни, так і не має її на момент опитування, 2,8% – не мали роботи тоді, але мають її зараз. 7,8% юнаків та дівчат повністю або частково перейшли на дистанційну роботу з повним збереження зарплатні, 5% – перейшли на «дистанційку» з її частковим збереженням, 7,1% опитаних молодих українців зізналися, що втратили роботу під час війни, 1,2% пішли у частково оплачувану, а 0,9% – у неоплачувану відпустку. Можемо констатувати, що молодь не мала роботи частіше, ніж представники інших вікових когорт працездатного віку (29,2% – 15,7% – 13,6% – 17,4% серед 18 – 29-річних, 30 – 39-річних, 40 – 49-річних, 50 – 59-річних відповідно), проте рідше визнавала, що працює без будь-яких змін як і до війни (33,2% – 45,0% – 48,5% – 52,6% відповідно). Варто мати на увазі, що «в умовах війни, коли постає питання фізичного виживання, падає рівень домагань пошукачів роботи: люди готові виконувати її за нижчим рівнем своєї кваліфікації чи освіти, так само як згодні робити її за меншу оплату, бо в такій ситуації пріоритетним стає забезпечення первинних потреб» [7, с. 163].

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів різних вікових груп на запитання «Які відбувалися зміни в режимі Вашої роботи після 24 лютого 2022 року?», (2023 р., N= 2200, %)

№	Варіанти відповідей	Вікові групи, років					Загалом
		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	
1.	Ніяких змін не відбулося, я раніше не мав роботи і зараз її не маю	29,2	15,7	13,6	17,4	55,8	29,4
2.	Ніяких змін, працюю як і раніше	33,2	45,0	48,5	52,6	11,8	35,5
3.	Повністю або частково перейшов на дистанційну роботу з повним збереженням заробітної плати	7,8	8,5	8,4	5,1	1,4	5,7
4.	Пішов у повністю оплачувану тривалу відпустку	0,9	1,5	0,8	0,6	1,7	1,2

Продовження таблиці 1

5.	Повністю або частково перейшов на дистанційну роботу з частковим збереженням заробітної плати	5,0	4,1	3,3	4,2	1,0	3,2
6.	Пішов у частково оплачувану відпустку	1,2	1,2	1,6	2,1	0,5	1,2
7.	Пішов у неоплачувану відпустку	0,9	0,5	2,7	2,7	0,5	1,4
8.	Втратив роботу	7,1	10,4	10,8	8,7	2,4	7,4
9.	Не мав роботи до 24 лютого 2022 р., але зараз маю роботу	2,8	3,4	2,4	1,2	3,3	2,7
10.	Інше	8,7	6,5	4,6	2,7	14,6	8,2
11.	Важко відповісти	3,1	3,1	3,3	2,7	7,0	4,2

Джерело: складено авторами

Щодо самооцінок матеріального становища сімей, в яких живуть респонденти (опитування № 3), то тут не спостерігається суттєвих вікових відмінностей (виняток – найстарша вікова група, представники якої, як вбачається з табл. 2, мешкають у сім'ях з більш скрутними матеріальними можливостями). Приблизно три чверті молодих людей (78,5%) живуть в малозабезпечених сім'ях (типи № 2 і № 3 сумарно), у яких вистачає лише на повсякденні потреби, 9% – живуть в матеріально забезпечених сім'ях, їм достатньо грошей для оновлення предметів тривалого вжитку, але не вистачає на купівлю квартири, авто тощо (тип № 4), лише 1,9% живуть в заможних сім'ях (тип № 5), в яких вони можуть собі дозволити придбати практично все, що хочуть, забезпечити максимально високий рівень життя. У найбільш проблемних сім'ях (тип № 1), тобто практично у злиднених умовах, живуть 6,2% молодих респондентів (для порівняння: 29,3% пенсіонерів оцінювали аналогічним чином матеріальне становище своєї сім'ї – вони мають мінімальні засоби лише для підтримки життя). Н. Толстих зауважує, що малозабезпеченим верствам населення доводиться зменшувати й так недостатній обсяг навіть необхідних товарів і послуг і виживати в умовах відсутності зроблених раніше заощаджень, й вони гостріше відчують нужденність, ніж порівняно забезпечені громадяни [8, с.142].

Таблиця 2

Розподіл відповідей респондентів різних вікових груп на запитання «Яке в цілому матеріальне становище вашої сім'ї?», (2023 р., N= 2200, %)

№	Варіанти відповідей	Вікові групи, років					Загалом
		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	
1.	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти.	6,2	5,6	10,5	10,5	29,3	14,2
2.	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей.	35,2	36,7	38,9	44,7	50,1	42,0
3.	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку, таких як меблі, холодильник, телевізор, вже викликає труднощі	43,3	42,8	40,0	34,8	17,3	33,7
4.	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі (купити квартиру, автомобіль тощо)	9,0	10,2	7,3	4,8	1,5	6,1
5.	Ми можемо собі дозволити придбати практично все, що хочемо	1,9	1,7	1,6	1,8	0,2	1,3
6.	Важко відповісти	4,4	2,9	1,6	3,3	1,5	2,6

Джерело: складено авторами

Дані про те, як змінилися доходи сімей респондентів з різних вікових груп, за їхніми самооцінками, після 24 лютого 2022 р. (опитування № 3), наведені в таблиці 3. Про те, що доходи їхньої сім'ї тією чи іншою мірою збільшилися, йдеться у відповідях 7,8% молоді, про те, що доходи не зазнали змін після початку війни – 37,4%, у тому, що доходи сім'ї тією чи іншою мірою зменшилися, зізналися 46,7% юнаків та дівчат. Прикметно, що оцінки зменшення сімейних доходів за воєнний час дещо зростають з віком респондентів: серед 30 – 39-річних вони становлять 52,9%, серед 40 – 49-річних – 57,3%, серед 50 – 59-річних – 57,6%. І лише серед людей з

вікової групи 60+, тобто непрацездатного віку, відповідний показник згасає (тим не менше, половина літніх респондентів відчуває зменшення доходів сім'ї).

Таблиця 3

Розподіл відповідей респондентів різних вікових груп на запитання «Як змінилися доходи вашої сім'ї після 24 лютого 2022 року?», (2023 р., N= 2200, %)

№	Варіанти відповідей	Вікові групи, років					Загалом
		18-29	30-39	40-49	50-59	60+	
1.	Доходи значно збільшилися	1,9	0,5	1,4	0,9	0,3	0,9
2.	Доходи дещо збільшилися	5,9	6,8	6,5	3,6	3,2	5,1
3.	Доходи не змінилися	37,4	33,3	30,3	33,3	40,9	35,6
4.	Доходи дещо зменшилися	29,6	34,2	32,4	39,9	26,5	31,8
5.	Доходи значно зменшилися	17,1	18,7	24,9	17,7	23,4	20,8
6.	Важко відповісти	8,1	6,6	4,6	4,5	5,6	5,8

Джерело: складено авторами

Також думки представників різних вікових груп відрізняються по питанню щодо підтримки з боку держави, що була б зараз найбільш доречна для родини (опитування № 2). Про те, що потрібна місячна грошова допомога в розмірі прожиткового мінімуму, висловилися 26,8% респондентів у віці до 30 років, 27,7% – у віці 31 – 59 років і 38,1% – у віці 60+ років. Цільової грошової субсидії на комунальні послуги (електрика, водопостачання, опалення) очікують від держави 25,6% представників молодого, 29,2% середнього і 39,5% старшого покоління. Видачу добового/місячного продуктового набору вважають за доцільне 17,2% молоді, 18,9% «батьків» і 25,7% «дідів». Актуальність безкоштовного/пільгового надання необхідних ліків/лікування у цей важкий час зростає з віком: про нього згадали 11% молоді, 14% представників середньої вікової групи і 25,2% старшої вікової групи.

Певна кількість респондентів очікує від держави надання обладнання чи палива для обігріву/опалення квартири. Щодо цього виду можливої підтримки не зафіксовані суттєві вікові відмінності (13,2% – 16,8% – 13,6% відповідно). Хоча такі види підтримки як допомога в пошуку роботи, безвідсотковий кредит для початку/підтримки власної справи серед усього населення набрали невелику кількість голосів підтримки (7,3% і 4,9% відповідно), серед виокремлених вікових груп вони розподілилися доволі нерівномірно (9,6% – 7,9% – 5% і 7,9% – 5,9% – 1%). Тобто, допомога з працевлаштуванням та кредит на власну справу більше цікавлять молодь, ніж старших за віком людей. Допомога на відновлення/ремонт житла (2,5% – 3,8% – 4,5% за віковими групами), правова допомога для захисту порушених прав (3,4% – 3,9% – 2,6%) та надання житла/притулку (0,8% – 1,7% – 2,4%) фігурували у незначній кількості відповідей. Цікаво: заявили, що їм не потрібна жодна допомога з боку держави 29% представників молодого покоління, 23,9% середнього і 14,4% старшого.

Бідність значної частини населення, особливо – літніх людей, істотна соціальна диференціація та нерівність громадян за доходами почасти нівелюють досягнення в царині демократизації суспільного життя, якими Україна по праву пишається перед багатьма колишніми союзними республіками на пострадянському просторі. Тим не менш серед більшості респондентів (опитування № 3) поширена думка, що події в Україні розвиваються у правильному напрямку (так вважає 60,6% опитаних), причому максимально вона виражена серед молоді (66,8%), мінімально – серед людей старшого покоління – 55%.

Для фіксації картини задоволення молоддю діями владних структур на тих чи інших ділянках їхньої компетенції (опитування № 3) звернемося до аналізу інформації, що наведена в таблиці 4. Загалом команда В.Зеленського в очах молодих громадян забезпечує керованість державної машини. Максимально, на думку молоді, справляється влада з такими викликами: оборона країни (88,8% позитивних оцінок: «дуже добре справляється» і «скоріше добре справляється» сумарно), енергозабезпеченість (80,5% позитивних оцінок), зовнішня політика (77,3%). Непогані справи у влади у царині освіти (65,5%) і охорони здоров'я (62,1%). Хоча стосовно економіки, а також соціального захисту та пенсійного забезпечення громадян позитивні оцінки влади переважають негативні (53,4% проти 36,6% і 50,3% проти 32% відповідно), стан справ у цих сферах, на думку молоді, вочевидь, потребує покращення. Теж стосується і такого масштабного напрямку діяльності влади, як відбудова країни (45,5% позитивних оцінок проти 30,9% негативних). На трьох напрямках діяльності, на думку молоді, влада не продемонструвала суттєвих успіхів за останні роки. Якщо в ракурсі боротьби зі злочинністю молодь виявляє помірний скепсис щодо дій влади (співвідношення позитивних та негативних оцінок (41,3% проти 43,2%), то у секторі правосуддя (33,2% проти 43,2%) та, особливо, – боротьби з корупцією (28% проти 58,1%) молоді українці оцінюють дії влади переважно негативно. Зазначимо, що «антикорупційний фронт» – єдиний напрям роботи влади, стосовно якого негативні оцінки молоді («дуже погано справляється» та «скоріше,

погано справляється») переважають позитивні, навіть за наявності в державі численних спеціалізованих органів (НАБУ, САП, НАЗК тощо). Отже, ці останні відповіді означають критику певних дій влади з боку молоді за її неадекватність на окремих важливих ділянках роботи.

Таблиця 4

Розподіл відповідей респондентів у віці 18-29 років на запитання
«Наскільки добре чи погано влада справляється з вирішенням проблем
у таких сферах після 24 лютого 2022 року?» (2023 р., N= 2200, %)

№	Сфери	Оцінки						Важко відповісти
		Позитивні		Сума	Негативні		Сума	
		Дуже добре	Скоріше добре		Скоріше погано	Дуже погано		
1.	Економіка	10,9	42,5	53,4	32,6	4,0	36,6	9,9
2.	Оборона країни	29,3	59,5	88,8	6,9	2,2	9,1	2,1
3.	Боротьба з корупцією	4,7	23,3	28,0	41,6	16,5	58,1	13,9
4.	Боротьба зі злочинністю	6,2	35,1	41,3	34,2	9,0	43,2	15,5
5.	Соціальний захист та пенсійне забезпечення	9,3	41,0	50,3	26,7	5,3	32,0	17,7
6.	Охорона здоров'я	9,9	52,2	62,1	22,0	2,8	24,8	13,0
7.	Освіта	9,9	55,6	65,5	21,7	4,0	25,7	8,7
8.	Енергозабезпеченість	20,1	60,4	80,5	14,9	2,5	17,4	2,1
9.	Зовнішня політика	28,9	48,4	77,3	12,1	2,5	14,6	8,1
10.	Правосуддя	4,3	28,9	33,2	35,7	7,5	43,2	23,6
11.	Відбудова країни	7,8	37,7	45,5	23,1	7,8	30,9	23,6

Джерело: складено авторами

У таблиці 4 не фігурує такий напрямок роботи влади, як природоохоронна діяльність, проте з часом його значущість безумовно зростатиме у зв'язку з підвищенням соціально-екологічних ризиків, спричинених війною. Як слушно зазначає О. Г. Стегній, «національний план повоєнного відновлення обов'язково має передбачати заходи з відновлення та збереження екосистем, а до планів з відбудови населених пунктів мають бути включені природоорієнтовані рішення та заходи з адаптації до зміни клімату» [9, с. 39].

Відповідаючи на запитання: «Як Ви вважаєте, чи здатна Україна подолати існуючі проблеми та труднощі?» (опитування № 3) 62,7% молоді вказали «здатна подолати протягом найближчих кількох років», 27,6% – «здатна подолати у більш віддаленій перспективі» (90,3% сумарно), в той час як вірогідність подолання Україною існуючих негараздів в осяжній перспективі прогнозують 54% респондентів у віці 30 – 39 років, 49,5% – у віці 40 – 49 років, 46,8% – у віці 50 – 59 років, 40,5% – у віці 60+ років.

Тенденція згасання оптимізму з віком респондентів простежується у відповідях громадян України на запитання: «На Вашу думку, як зміниться економічне становище країни в найближчі 2 – 3 роки?» (опитування № 3). В те, що економічна макроситуація в Україні зміниться на краще, сподіваються 58,3% молодих респондентів, 56,3% – респондентів у віці 30 – 39 років, 52,7% – у віці 40 – 49 років, 51,7% – у віці 50 – 59 років, 45,5% – у віці 60+. Те, що економічне становище країни в найближчі роки зміниться на гірше, прогнозували лише 9,7% молодих респондентів, те, що воно не зміниться – 12,5% (решта вагалася з відповіддю).

Аналогічні дані отримані і щодо оцінки добробуту власної родини. Про те, що він у найближчі роки зміниться на краще, йдеться в 57,8% анкет молоді, 56,1% – респондентів у віці 30 – 39 років, 49,5% – у віці 40 – 49 років, 48,6% – у віці 50 – 59 років, 40,7% – у віці 60+. Погіршення добробуту власної родини прогнозують лише 7,5% молодих українців, те, що він не зміниться – 14,6% (решта вагалася з відповіддю).

Портрет української молоді буде неповним без урахування сприйняття нею новітньої історії України, її біфуркаційних подій, ставлення до тих чи інших ідеологічних течій та символів. Наведемо деякі ключові закономірності, отримані в процесі опитувань.

Попри перманентні економічні негаразди, попри те, що після 1991 р. Україна скотилася з високорозвинутої союзної республіки до найбіднішої країни Європи, більшість опитаних респондентів підтверджують свою прихильність до державної незалежності України, побудови модерної української нації, курсу влади на відмежування від усього російського/пов'язаного з РФ (з деякими коливаннями в різних вікових групах).

На запитання «Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували?», абсолютна більшість опитаної молоді (90,7%) відповіла, що підтримала би незалежність України, лише 0,8% – не підтримали б, 3,3% – не брали б участі в референдумі, решта вагалася з відповіддю. З цього питання особливих вікових відхилень не спостерігалось (опитування № 1). Проте думки представників різних поколінь дещо відрізняються з питання оцінки розпаду Радянського Союзу. Позитивно тією чи іншою мірою його оцінює 77,9% «дітей», 76,9% «батьків» і 64,1% «дідів», негативно тією чи іншою мірою – лише 3,3%, 9,5% і 22,1% відповідно, решта вагалася з відповіддю (опитування № 2).

Події на Майдані Незалежності наприкінці 2013 р. – на початку 2014 р. більшість української молоді (71,8%) вважає Революцією Гідності, справедливим повстанням народу проти авторитарної влади (з віком така думка дещо згасає: 68,3% серед «батьків» та 61% серед «дідів»), проте абсолютна меншість (8,7%) трактує їх як незаконний державний переворот, захоплення влади групою озброєних людей (аналогічної думки дотримуються 12,1% представників середніх та 14,9% старших поколінь), решта вагалася з відповіддю (опитування № 2).

Приблизно дві третини молодих громадян тією чи іншою мірою погоджуються з судженням «здоровий націоналізм необхідний» (31,4% повністю згодні, 37,4% – скоріше згодні), амбівалентну позицію (і згодні, і не згодні водночас) займає 17,2% молодих, 7,6% юнаків та дівчат тією чи іншою мірою не погоджуються з вищенаведеною тезою (2,7% – повністю не згодні, 4,9% – скоріше не згодні), решта вагалася з відповіддю (опитування № 1).

54,8% молодих респондентів оцінюють діяльність історичної постаті Степана Бандери для України скоріше позитивно, 17% – наскільки позитивно, настільки і негативно, 6,8% – скоріше негативно. Не чули про цього діяча лише 3,6% молоді, решта вагалася з відповіддю. Цікаво, що чим молодші респонденти, тим частіше вони скоріше позитивно оцінюють діяльність С. Бандери для України: 54,8% молоді, 50,6% «батьків» і 44,6% «дідів» і навпаки, з віком респондентів зростають негативні оцінки цієї історичної фігури: 6,8% – 8,9% – 17,8% відповідно (опитування № 1).

В усіх проаналізованих вікових групах спостерігається тенденція до переважання позитивного ставлення до процесів дерусифікації, що відбуваються в сучасній Україні. На запитання (опитування № 2) «Як Ви ставитеся до перейменування топонімів (вулиць, площ тощо), назви яких пов'язані з Російською Федерацією/Радянським Союзом / Російською Імперією та їх діячами?» позитивну відповідь надали 64,6% представників вікової групи 18 – 30 років, 63% – вікової групи 31 – 59 років, 48% – вікової групи 60 + років, негативну – 7%, 11,8%, 19,6% відповідно (решта вагалася з відповіддю). Більш однотайні респонденти різного віку відносно оцінки практики заборони російських артистів і фільмів в Україні. Вважають такі заходи необхідним кроком для захисту держави 65,1% молоді, 65,6% «батьків» і 58,1% «дідів», вважають їх помилкою, що обмежує права громадян – 14,4%, 11,9%, 17,2% відповідно (решта вагалася з відповіддю). Як констатують фахові українські політологи, «повномасштабне вторгнення РФ на територію України 24 лютого 2022 р. істотно прискорило процеси формування політичної нації і значно нівелювало саме кризу ідентичності, змусивши громадян принципово інакше оцінити роль Росії як зовнішньополітичного орієнтира. Величезна частка російськомовних українців (близько 1/3) з почуття небажання мати щось спільне з Росією свідомо перейшли на українську мову, що в подальшому істотно послабить протистояння навколо мовної та конфесійної проблеми» [10, с.114].

Дані опитування громадської думки дають змогу проаналізувати спектр превалюючих соціальних почуттів молоді щодо майбутнього – її власного та країни в цілому (опитування № 2). Домінантними емоціями молодих респондентів щодо власного майбутнього виявилися: надія (59,2%) та оптимізм (43,4%). Певне поширення серед молоді мають такі почуття як тривога (25,6%) та впевненість (22,8%). Почуття інтересу (14,4%), розгубленості (13,5%), страху (10,4%), радості (5,1%), безвиході (3,4%), песимізму (3,1%), байдужості (1,7%), задоволеності (1,7%) були слабо представлені у молодіжній свідомості. Відповідаючи на запитання «Які почуття виникають у Вас, коли Ви думаєте про майбутнє України?» молоді респонденти перш за все також називали надію (61,1%) та оптимізм (47%). Далі по низхідній спектр емоцій складала впевненість (32,1%), тривога (19,7%), інтерес (14,9%), розгубленість (6,5%), страх (5,1%), радість (3,4%), песимізм (2%), безвихідь (1,4%), задоволеність (1,4%), байдужість (0,6%). Молоді респонденти з оптимізмом сприймають майбутнє України частіше, ніж своє власне (47% проти 43,4%), і частіше ніж представники середньої (40,9%) і старшої вікової групи (32,4%).

Опитування № 2 доводить, що абсолютна більшість молоді (96,3%) вірить у перемогу України у війні проти Росії (сума відповідей «так» (83,1%) і «скоріше так» (13,2%)), не вірить тією чи іншою мірою лише 1,4% (сума відповідей «ні» (0,6%) і «скоріше ні» (0,8%)), 2,2% вагалася з відповіддю. Представники середніх і старших поколінь теж демонструють віру в перемогу, проте дещо рідше: дали однозначно ствердну відповідь 79,9% респондентів у віці 31-59 років і 73,1% – у віці 60+ років.

Висновки. Самостійна держава Україна – це природна даність для молодих співвітчизників, тому вони не уявляють світу без неї. Незалежна Україна, сам факт її існування для сучасної молоді є беззастережною реальністю, в якій вони прожили все своє життя, це – немов повітря, без якого не можна дихати, це – колективна доля покоління.

Півтора року повномасштабної війни стали непростим випробуванням для всіх громадян України. Із самого початку війни молодь – у перших лавах ЗСУ, ТрО, волонтерського руху. Лише 7,6% молоді відповіли

соціологам, що війна ніяк не торкнулася їхньої родини.

Понад $\frac{3}{4}$ молодих українців живуть в малозабезпечених сім'ях, 43% молоді зізналися, що на її думку, найближчим часом для їхньої родини буде актуальною проблема падіння чи втрати основних доходів, щонайменше 5,7% вказали, що вже втратили роботу під час війни (за іншими даними – 7,1%). Майже половина української молоді (47,2%) має вищу або незакінчену вищу освіту. Майже кожна десята молода людина під час війни була вимушена залишити місце свого проживання і виїхати за кордон. Заохотити повернутися таких людей на батьківщину – стратегічне завдання держави.

Багато проблем, що загострилися останнім часом, не є безпосереднім наслідком війни в Україні, а накопичувалися роками, навіть десятиліттями. Загальна картина успіхів/провалів влади в нинішні критичні для України часи, на думку молоді, загалом позитивна для команди В. Зеленського (за винятком трьох напрямків: боротьби з корупцією, стану справ у сферах правосуддя та боротьби зі злочинністю).

Аналіз спільного та відмінного в спектрі думок, орієнтацій, установок, що притаманні представникам різних вікових груп сучасної України, свідчить як про їхню єдність за певними позиціями, так, що фіксувалося частіше, і про суттєві вікові розбіжності, особливо виразні при порівнянні крайніх вікових груп – молоді та літніх людей.

В українському суспільстві в один і той самий час співіснують люди різного віку з вельми неоднаковим соціальним досвідом, однак це не означає автоматичної ймовірності непереборних міжпоколінських конфліктів, а тим більше – поколінневих суспільних розломів. Віра в перемогу України у війні за незалежність є консенсусною для представників усіх вікових груп населення, а гасити певні непорозуміння між молодими та старшими мають держава, осередки громадянського суспільства, медіа через створення у суспільстві «атмосфери» діалогу, толерантності та поваги до різних думок і точок зору.

Більшість молодих українців відчуває надію щодо власного майбутнього (59,2%) і майбутнього України (61,1%), велика кількість – почуття оптимізму (43,4% і 47% відповідно). З віком у респондентів дістають більшого поширення негативно забарвлені соціальні почуття щодо майбутнього – свого та країни (страх, тривога і т. ін.). Критичне переосмислення досвіду нашої новітньої історії (як позитивного, так і негативного) здатне надати суттєвих поштовхів якісно іншому, проривному етапу розвитку України.

Перспективи подальших досліджень з вищезазначеної тематики ми вбачаємо такими: виявлення і опис характеристик соціальних новоутворень, змін в інституційному дизайні, викликаних війною, в значущості окремих професій, в ієрархії статусних оцінок представників різних поколінь сучасної України; фіксація емпіричних тенденцій зрушень в соціальній структурі й уявленнях щодо власного статусу й нерівностей відповідними віковими групами.

Література

1. Коваліско Н., Макеєв С. Соціологія соціальної структури покоління // *Перевесники Незалежності. Силуети покоління у часі та подіях*. Макеєв С. (ред.), Коваліско Н. (ред.). Колективна монографія. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. – С. 17-35.
2. Степаненко В. Суспільний досвід і смисли російсько-української війни: соціологічні інтерпретації // *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. За ред. Є.Головахи, С.Макеєва. – Київ: Інститут соціології НАН України. – С. 25-34.
3. Злобіна О. Соціальна напруженість у структурному вимірі: нові виклики та нові рішення // *Ризики в сучасному нестабільному суспільстві: соціальні і культурні виміри*. За ред. Л.Г. Скокової. – Київ, Інститут соціології НАН України, 2021. – С.146-160.
4. Коваліско Н., Сокурянська Л. Круглий стіл «Українське суспільство після перемоги» // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2022. – №4. – С. 179-192.
5. Смакота В. Цінності праці в українському суспільстві // *Трансформація зайнятості і майбутнє праці у ХХІ ст.: глобальний і національний соціологічні виміри: колективна монографія/ за ред. к.соц.н. В.Смакоти*. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2023. – С.93-101.
6. Україна: 30 років на Європейському шляху / Ю.Якименко [та ін.]; Український центр економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – К.: Заповіт, 2021. – 392 с.
7. Іваненко О. Зайнятість і війна: зміни на ринку праці // *Українське суспільство в умовах війни*. 2022. За ред. Є.Головахи, С.Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України. – С.161-170.
8. Толстих Н. Добробут населення України за часів незалежності // *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. Вип. 8 (22). В.Ворона, М.Шульга (ред.). Київ: Інститут соціології НАН України, 2021. – С.131-144.
9. Стегній О. Антропоцентрична парадигма ведення сучасної війни // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. – 2023. - №1. – С. 24-41.
10. Зеленько Г., Кононенко Н. Як російська військова агресія змінила політичну ідентичність українців // *Національна безпека і оборона*. – 2022. – № 3-4. – С.108-114.

References

1. Kovalisko N., Makeiev S. Sotsiologhiia sotsialnoi struktury pokolinnia // Perevesnyky Nezalezhnosti. Syluety pokolinnia u chasi ta podiiakh. Makeiev S. (red.), Kovalisko N. (red.). Kolektyvna monohrafiia. – Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2022. – S. 17-35.
2. Stepanenko V. Suspilnyi dosvid i smysly rosiisko-ukrainskoi viiny: sotsiologichni interpretatsii // Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022. Za red. Ye.Holovakhy, S.Makeieva. – Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. – S. 25-34.
3. Zlobina O. Sotsialna napruzhenist u strukturnomu vymiri: novi vyklyky ta novi rishennia // Ryzkyky v suchasnomu nestabilnomu suspilstvi: sotsialni i kulturni vymiry. Za red. L.H. Skokovoi. – Kyiv, Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2021. – S.146-160.
4. Kovalisko N., Sokurianska L. Kruhlyi stil «Ukrainske suspilstvo pislia peremohy» // Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. – 2022. – №4. S. 179-192.
5. Smakota V. Tsinnosti pratsi v ukrainskomu suspilstvi // Transformatsiia zainiatosti i maibutnie pratsi u KhKhI st.: hlobalnyi i natsionalnyi sotsiologichni vymiry: kolektyvna monohrafiia/ za red. k.sots.n. V.Smakoty. – Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2023. – S.93-101.
6. Ukraina: 30 rokiv na Yevropeiskomu shliakhu / Yu.Iakymenko [ta in.]; Ukrainskyi tsentr ekonomichnykh i politychnykh doslidzhen imeni Oleksandra Razumkova. – K.: Zapovit, 2021. – 392 s.
7. Ivanenko O. Zainiatist i viina: zminy na rynku pratsi // Ukrainske suspilstvo v umovakh viiny. 2022. Za red. Ye.Holovakhy, S.Makeieva. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy. – S.161-170.
8. Tolstykh N. Dobrobut naselennia Ukrainy za chasiv nezalezhnosti // Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti. Vyp. 8 (22). V.Vorona, M.Shulha (red.). Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy, 2021. – S.131-144.
9. Stehni O. Antropotsentrychna paradyhma vedennia suchasnoi viiny // Sotsiologhiia: teoriia, metody, marketynh. – 2023. - №1. – S. 24-41.
10. Zelenko H., Kononenko N. Yak rosiiska viiskova ahresiia zminyla politychnu identychnist ukrainsiv // Natsionalna bezpeka i oborona. – 2022. – № 3-4. – S.108-114.